

Pratarmė

2022 m. vasario 24 d. prasidėjusi plataus masto Rusijos karinė invazija į Ukrainą pasiekėsinio į tą Europos saugumo ir takaus tautų bendradarbiavimo architektūrą, kurią tarptautinė bendruomenė buvo sukūrusi ir įtvirtinusi po Antrojo pasaulinio karo, siekdama Senajame žemyne užbėgti už akių ginkluotiems tarptautiniams konfliktams. Sovietų Sąjungos teisių paveldėtoja Rusijos Federacija, kaip viena iš šio karo nugalėtojų, Jungtinių Tautų Organizacijoje įgijo veto teisę, kurią dabar ciniškai išnaudoja blokuodama valstybių iniciatyvas pasmerkti jos agresiją prieš kaimyninės šalies suverenumą ir pamėginti taikiai išspręsti dabartinę Ukrainos ir Rusijos krizę. Tačiau, pradėjus šį karą, buvo pažeistas ne tik pokarinėje Europoje pasiektas jėgų balansas ir demonstratyviai sulaužytos visuotinai priimtoms tarptautinio bendrabūvio taisyklės, bet ir pasikėsinta į tuomet suformuluotas nuostatas, kaip derėtų vertinti karo nusikaltimus apskritai ir ką inkriminuoti kaip juos sukėlusį blogį, be kita ko, įtvirtintas ir bendraeuropinėmis istorijos politikos priemonėmis. Kijevo priemiesčiuose Bučioje ir Irpinėje arba Mariupolyje ir kituose Ukrainos miestuose likę civilių gyventojų masinių žudynių įrodymai atskleidė plačiai taikomas genocidines dabartinės Rusijos armijos praktikas, kurios pirmąkart po 1995 m. serbų kariuomenės įvykdytų masinio vietos musulmonų naikinimo Bosnijos ir Hercegovinos mieste Srebrenicoje į aktualiąją Europos politinę dienotvarkę vėl sugrąžino genocido temą. Stebėtina ir tai, kad, teisindama savo agresiją Ukrainos „denacifikacijos“ poreikiu, Rusija itin savitai traktuoja pokarinio „Niurnbergo konsensuso“ postulatus. Šios naujosios geopolitinės aplinkybės skatina permąstyti tokių sąvokų ir reiškinių kaip „genocidas“, „etninis valymas“, „masinės žudynės“, „teroro taktika“ ir „karo nusikaltimai“ istorinius ir juridinius ypatumus bei skirtumus. Sparčiai besikeičianti saugumo padėtis regione kelia ir klausimus, ar istorinės genocidų bei kitokių nusikaltimų žmoniškumui patirtys ir jų akademiniai tyrimai išvis gali ko nors išmokyti dabarties kartas ar persergėti nuo jų pasikartojimo ateityje?

Tokiems sudėtingiems ir emociškai sunkiems klausimams aptarti ir buvo skirta Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre (LGGRTC) organizuota tarptautinė mokslinė konferencija „Genocidai: praeities ir dabarties tikrovė“, įvykusi 2023 m. rugsėjo 29 d. Joje dalyvavo Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos, Azerbaidžano ir Rusijos istorikai bei filosofai, kurių skaitytų pranešimų pagrindu parengtas šis teminis numeris, papildytas konferencijoje turėjusio pranešimą skaityti, bet, deja, negalėjusio dalyvauti kolegos dr. Azimo Malikovo iš Uzbekistano straipsniu. Pažymėtina, kad ir šiame numeryje skelbiamų straipsnių autorių iš užsienio likimai gerai iliustruoja šių neramių laikų atmosferą, nes praktiškai visi jie asmeniškai patyrė priverstinio emigranto ar perkeltoto asmens dalį, gelbėdamiesi nuo karų ar nuosavos valdžios politinio persekiojimo.

Nors aptariant įvykusias akademines konferencijas paprastai susitelkiama į jose skaitytų pranešimų bei po to vykusių diskusijų turinį, jų organizavimo užkuliusius paliekant nuošalyje, tačiau šįkart juos, manau, verta taip pat paminėti kaip iškalbingą iliustraciją, su kokia jautria, opia ir diplomatinio lankstumo reikalaujančia tema susidūrėme. Vienas kviestųjų pranešėjų iš Armėnijos turėjo skaityti pranešimą apie 1915 m. armėnų genocidą, bet pamatęs, kad galutinėje konferencijos programoje atsirado azerbaidžianietės pavardė, o ji kalbės apie Kalnų Karabacho tragediją, kurios tiesiogine liudininke ir auka pati tapo, kolega konferencijos organizatoriams iškėlė ultimatumą: arba jis pakeičia savo pranešimo temą į veidrodinę azerbaidžianietės pranešimui, arba išvis atsisako dalyvauti. Pasitarę su LGGRTC vadovybe vis dėlto nusprendėme, kad ultimatumo nepriimsime. Mūsų renginys – akademinis ir mes neturime noro jo paversti dviejų tautų ilgamečių sąskaitų suvedinėjimo arena ar tarptautiniu skandalu. Be to, tarptautinė teisė Kalnų Karabachą pripažįsta Azerbaidžianui, o ruošdamiesi konferencijai negalėjome numatyti konflikto paastrėjimo būtent šio renginio dienomis, kai, pasinaudojęs Ukrainos fronte įklimpusios Rusijos susilpnėjimu, Azerbaidžanas galutinai atsiėmė šias ginčytinas teritorijas. Kita vertus, kolegę iš Azerbaidžano dr. Parvin Ahanchi, skirtingai nuo armėnų mokslininko, šių eilučių autorė pažįsta asmeniškai, todėl žinojome, kad jokių netikėtų ar nemalonių akibrokštų iš jos pusės nebus. Priešingai, kadangi nesyk teko lankytis abiejose valstybėse ir apie Karabacho konfliktą kalbėtis su abiejų tautų atstovais, susidarė įspūdis, jog ši problema ten per daug jautri, gili ir skausminga, kad ją būtų galima kažkaip sureguliuoti dialogu ar kitomis abiem pusėms priimtinomis priemonėmis. Tačiau dr. Parvin Ahanchi buvo vienintelis mano Pietų Kaukaze sutiktas žmogus, nuoširdžiai ieškojęs abiejų tautų sutaukinimo galimybių, kad ir kaip tai atrodytų beviltiška, nepaisant to, kad, pati būdama karabachietė, per karą ir etninį valymą neteko ir gimtųjų namų, ir mylimo vyro, 37 metų amžiaus likdama našle su trejų metų sūnumi ant rankų. Ji iki šiol neturi savo būsto, nes Pirmąjį Karabacho karą azerbaidžaniečiai pralaimėjo, todėl jo veteranai ir nukentėjusieji iki šiol negauna bent kiek reikšmingesnių vyriausybės kompensacijų (skirtingai nuo Antrojo, pergalingojo, dalyvių). Tačiau, kai sugalvojome vietoje armėnų kolegos į konferenciją pasikviesti žinomą rusų filosofą ir istorinės atminties tyrinėtoją dr. Aleksejų Kamenskich, šis irgi iškėlė sąlygą – dalyvaus, jei tik tam neprieštaraus anksčiau į ją pakviesti ukrainiečių kolegos. Ir nors Kamenskich buvo priverstas veikiai po 2022 m. karo pradžios tapti politiniu emigrantu, nes buvo „Memorialo“ (Rusijos visuomeninės organizacijos, tiriančios ir saugančios atmintį apie stalinines represijas, kurią Vladimiro Putino režimas ilgai persekiojo ir galop 2021 m. uždarė ir kuri po metų greta kitų žmogaus teisių gynėjų gavo Nobelio taikos premiją) regioninės valdybos narys, jis jaučia gilią asmeninę kaltę bei atsakomybę dėl režimo dabar Ukrainoje vykdomų nusikaltimų. Tačiau abu kolegos ukrainiečiai dr. Hana Baženova ir dr. Jurij Latyš jo dalyvavimui neprieštaravo, ir taip šios konferencijos rengimo patirtis parodė, kad nusikaltimai žmoniškumui tebėra atvira žaizda, o mėginti apie juos kalbėti akademiškai neutraliai ir psichologiškai atsietai – tai lyg vaikščioti plonu ledu.

Konferencijos metu aptarti ir vėlesni įvykiai parodė, kaip glaudžiai viskas yra tarpusavyje susiję, o smurtiniai įvykiai linkę plėstis ir daugintis. Rusijos invazija į Ukrainą ir V. Putino pastangos mesti iššūkį JAV vadovaujamai pasaulinei tvarkai padrąsino ir sustiprino kitus tarptautinės politinės sistemos autsaiderius, tokius kaip Iranas, Serbija ar Šiaurės Korėja. Po 2023 m. spalio 7 d., kai Hamas užpuolė Izraelį ir šis ėmėsi atsakomųjų veiksmų, globaliųjų medijų dėmesys nuo Ukrainos nukrypo į Artimuosius Rytus, o per pasaulį nusiritę protestai prieš Izraelio politiką civilių palestiniečių atžvilgiu veikia iškels nepatogų klausimą, ar gali genocidą vykdyti žmonės, kurių tėvai ir seneliai patys jį dar taip neseniai patyrė? Tuo tarpu po lemiamos Azerbaidžano pergalės daugiau nei du dešimtmečius trukusiame konflikte buvusio Armėnijos anklavo Kalnų Karabacho gyventojai, baimindamiesi etninio valymo, 2020 m. buvo priversti bėgti į Armėniją. Kai, dalyvaudama Kaukazo Albanijos istorijai ir kultūrai skirtoje konferencijoje Baku, 2024 m. balandžio mėnesį lankiausi Kalnų Karabache, iš jo teritorijos vis dar traukėsi vadinamieji Rusijos taikdariai, galutinai jį palikę birželį, o kraštas tebesilaižė nuniokojimų žaizdas. Pakeliui prie kiekvieno miesto ar miestelio matėme savadarbius memorialus, skirtus azerbaidžaniečių kariam, žuvusiems atsiimant šias teritorijas (tuo tarpu Baku centre buvo demonstruojama mūsųuose dalyvavusi karinė technika). Įvažiavimas į šią sritį vis dar yra griežtai kontroliuojamas ir ribojamas vyriausybės ir įmanomas tik per vieną patikros postą, kadangi Karabachas iki šiol lieka nesaugus, mat pavyko išminuoti tik nedidelę išvaduotų žemių dalį. Apsilankymas šiame daug kentėjusiame krašte paliko prieštaringą ir slogų įspūdį – nuostabaus grožio gamtos apsuptyje visur stūksojo griuvėsiai ir tyla. Kraštas iki šiol praktiškai negyvenamas, nors jau tiesiami keliai ir atstatoma infrastruktūra, o buvę pabėgėliai vyriausybės skatinami sugrįžti, žadant dosnias dotacijas įsikūrimui. Galima numanyti, kad ši ekskursija nebuvo savitiksle ar skirta užsienio mokslininkų smalsumui patenkinti. Jos dalyviams – žymiesiems regiono senosios istorijos tyrinėtojams – keli visiškai sugriauti miesteliai su išlikusiomis sveikomis krikščionių bažnyčiomis ir jų šventoriuose esančiais apysveikiais antkapiais buvo parodyti tam, kad jie galėtų prieš filmavimo kameras autoritetingai paliudyti, jog Azerbaidžanas gerbia savo krikščioniškąjį (bet ne armėnišką, o vietinį, albanišką!) paveldą. Ši ištis išmoninga ir subtili propagandinė manipuliacija veda mus prie genocido, kaip nusikaltimo ne tik žmonėms, bet ir kultūrai bei paveldui, klausimo, kuriam Vilniuje vykusios konferencijos dalyviai irgi skyrė nemažai dėmesio.

Genocidas ir etninis valymas ir praeityje, ir dabar, atrodytų, siūlo politikams tai, kas gali pasirodyti kaip lengvas sudėtingų, įsisenėjusių ir daugiasluoksnių problemų sprendimas. Nebereikia ieškoti kompromisų, įtikinėti ir derėtis su priešininku, ypač, jeigu nebėra su kuo derėtis... Vis labiau poliarizuotos ir netolerantiškos politikos bei didėjančios egzistencinės grėsmės situacijoje, kurią nuolat pakursto priešiški kariniai aljansai ar ilgaamžį abipusių nuoskaudų šleifą velkančios etninės grupės, ši – fizinio eliminavimo – idėja vėl ima atrodyti patraukli. O svarbiausia, kad tarptautinė bendruomenė, ir ypač JAV, minimų konfliktų atžvilgiu pasirodė esanti nebepajėgi veikti laiku ir efektyviai. Jeigu po Antrojo

pasaulinio karo įsteigta tarptautinės humanitarinės teisės sistema ir Jungtinių Tautų konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį buvo skirtos užbėgti už akių masiniams žiaurumams ateityje, šiandien jos jau nebegali užtikrinti, kad šių susitarimų būtų laikomasi. Tuo tarpu ekspertinės bendruomenės ir genocido reiškinių tyrinėtojų raginimai vyriausybėms ir ginkluotoms grupuotėms liautis pažeidinėti tarptautinę teisę beturi menką poveikį. Dar blogiau, kad teisinės atsakomybės už įvykdytus masinius žiaurumus ir bausmių už juos taikymo rezultatai yra ne mažiau apgailėtini, tad likę nenubausti masinių nusikaltimų iniciatoriai ir vykdytojai gali ramiai tęsti savo juodus darbus. Svarbu ir tai, kad teisingos bausmės bei adekvataus moralinio įvertinimo negavę praeities nusikaltimai linkę pasikartoti. Pavyzdžiui, galima išvelgti tiesioginį ryšį tarp fakto, kad komunizmo nusikaltimai, kaip ir pati marksistinė ideologija, skirtingai nuo nacizmo, išskyrus menkas išimtis, taip ir liko visuotinai nepasmerkti, o jų vykdytojai – nenubausti, ir dabartinių, jau dokumentuotų, Rusijos vykdomų nusikaltimų žmoniškumui Ukrainoje. Tai verčia persvarstyti ir istorijos politikos, įgyvendinamos postsovietiniame regione, veiksmingumą ir prasmingumą, ypač, kai ja linkstama išmoningai manipuliuoti turint priešingų taikiam tarptautiniam bendradarbiavimui tikslų. Tai ir buvo padaryta LGGRTC vykusioje konferencijoje ir ją lydėjusiose diskusijose.

Į šį numerį, deja, nepateko dėl didelio užimtumo taip ir likęs neparengtas įdomus konferencijoje pranešimą skaičiusios baltarusių istorikės, Europos humanitarinio universiteto profesorės dr. Irinos Ramanavos tekstas, skirtas politiniam „baltarusių tautos genocido“ instrumentalizavimui 2020 m. Baltarusijoje vykusių masinių protestų kontekste, ir du lietuvių pranešėjų – Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus darbuotojos Danutės Selčinskajos ir Teresės Birutės Burauskaitės – pranešimai apie žydų gelbėtojus Lietuvoje (Tuskulėnų rimties parko konferencijų centre renginio metu veikė ir pasaulio teisuolių istorijoms skirta foto bei dokumentų paroda), suteikiantys viltį, kad net ir baisiausiomis aplinkybėmis žmoniškumas gali būti išsaugotas. Tuo tarpu prof. dr. Rasa Čepaitienė (LGGRTC) gilinosi į europinės istorijos politikos raidos bei kaitos kontekstus ir genocidų vietą juose. Šio pranešimo pagrindu parengtame straipsnyje plačiau analizuojamas politinis Holokausto išnaudojimas ir jo konkurencija su komunistinių nusikaltimų aukų įamžinimo pastangomis, pasireiškusiomis buvusiose posocialistinėse ir posovietinėse šalyse. Autorė konstatuoja, kad pokarinėje Europoje pasiektas vadinamasis „Niurnbergo konsensusas“ Vidurio Rytų Europos valstybių totalitarinę patirtį linksta laikyti veikiau konkurentu, o ne lygiaverčiu dialogo dalyviu Europos Sąjungoje įsivyravusiam „Holokausto kaip didžiausios žmonijos tragedijos“ ir „nacizmo kaip absoliutaus blogio“ naratyvui. Dėl to iki šiol kyla daug nesusipratimų ir konfliktų su nacionaline XX a. vidurio ir antrosios pusės istorijos perspektyva, pastaraisiais metais vis labiau pastebimų ir Lietuvos viešojoje erdvėje.

Politinis masinių nusikaltimų aukų atminties išnaudojimas (o dažnai ir piktnaudojimas) linkęs palikti nuošalyje ir klausimą, kas gi su jomis išties nutiko ir kokias ilgalaikes

pasekmes tai turi ištisų kartų ir visuomenių gyvenimams. Šį klausimą nagrinėja dr. Parvin Ahanchi, kurios tekste mėginama suderinti, atrodytų, nesuderinamus dalykus – asmeninių patirtų žiaurumų liudijimą ir šaltą akademinį jų tyrimą bei analizę. Tuo tarpu dr. Azimo Malikovo tekstas, skirtas Uzbekistano istorijos politikos apžvalgai ir stalininių represijų muziejaus Taškente analizei, atskleidžia, kaip ankstesnio režimo nusikaltimai yra reflektuojami ir panaudojami visuomenėje, kurioje įsigalėjo naujasis autoritarizmas. Jeigu uzbekų patirtis šiuo atžvilgiu būtų gana artima kitų posovietinių šalių patirtims siekiant atsiriboti nuo sovietmečio, tai dr. Aleksejaus Kamenskich atliktas tyrimas rodytų, kad Rusijoje nei anksčiau, nei žlugus SSSR nepavyko vienareikšmiškai pasmerkti komunizmo nusikaltimų, o stalininių represijų atmintis po tam tikro svyravimų laikotarpio, kai ji lyg ir buvo pradėta pripažinti net ir oficialiu lygmeniu, dabar vėl grubiai stumiama iš viešosios erdvės, o šalyje intensyvėja restalinizacija. Galiausiai dr. Hanos Baženovos iš Liublino Vidurio Europos tyrimų instituto ir nepriklausomo tyrėjo dr. Jurijaus Latyšo straipsniai gilinasi į dabartines Ukrainos žmogiškąsias bei kultūrinės netektis ir galimybes jas traktuoti naudojant genocido sąvoką. Šis klausimas, kaip žinia, yra sukėlęs nemenkas ekspertų diskusijas. Kai kurie jų dalyviai šiuos žiaurumus linkę vertinti per *jus ad bellum* ir *jus in bello* rėmus, todėl daro išvadą, kad įvykdyti veiksmai tėra atsitiktiniai ir iš anksto neplanuoti smurto atvejai. Tačiau kita mokslininkų grupė šiuos smurtinius įvykius analizuoja per genocido termino perspektyvą, įvesdama juos į platesnį istorinį, politinį ir kultūrinį kontekstą, susijusį su visapusiška Rusijos agresija prieš Ukrainą. H. Baženovos straipsnis prisideda prie pastarosios tyrimų krypties, siekdamas išnagrinėti karo nusikaltimus, kuriuos Rusijos kariuomenė vykdo prieš Ukrainos gyventojus plataus masto konflikto metu, ir nustatyti genocidinių ketinimų požymius žvelgiant per istorinę ir juridinę prizmes. Be to, straipsnyje nagrinėjamas ir sistemingas šalies kultūros paveldo naikinimas, kuris gali būti vertinamas kaip ketinimo bent iš dalies sunaikinti ukrainiečius kaip tautinę grupę, saugomą JT konvencijos dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį, įrodymas. Tuo tarpu J. Latyšas įtikinamai susieja dabar Ukrainoje putinistinio režimo daromus nusikaltimus su jo idėjinio pirmtako – stalinizmo – 1932–1933 m. ten vykdytu Holodomoru, kuris, kaip ir dabar, buvo nukreiptas prieš galimybę suformuoti ir įtvirtinti politinę ukrainiečių naciją.

Konferencijoje svarstytos temos, dalis kurių buvo išplėta skaitytojų dėmesiui pateikiamame žurnalo numeryje, leidžia nubrėžti tiesiogines ir glaudžias sąsajas tarp istorijoje vykusių nusikaltimų žmoniškumui ir dabarties genocidinių praktikų. Šalių politika jų atžvilgiu gali skirtis, tačiau politinis istorijos panaudojimas, kurį liudytų ir čia išsamiau aptariami atvejai, ne visuomet veda prie šių tragiškų įvykių sąžiningo apmąstymo, kaltųjų nubaudo ar atgailos arba podiktatūrinių visuomenių susitaikymo pastangų, veikiau priešingai. Nors esama valstybių, savo politinį ir pilietinį tapatumą grindžiančių patirtu genocidu (žinomiausi atvejai – Armėnija, Izraelis, iš dalies ir Ukraina bei Kazachstanas),

tačiau, kaip rodytų įvairių genocidų tarptautinio (ne)pripažinimo peripetijos, tai dažnai neveda prie empatijos ir jautrumo kitų tautų patirtam skausmui. Ši liūdna padėtis genocido tyrėjus ar kolektyvinio smurto atminties vietose dirbančius edukatorius galėtų vesti į neviltį ir bejėgiškumą, tačiau nereikėtų nuleisti rankų, nes senaties termino neturi ne tik įvykdyti nusikaltimai, bet ir mūsų, kaip profesionalių istorikų, pareiga juos pažinti ir suprasti siekiant taikos.

Dr. Rasa Čepaitienė